

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ב, תשי"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

צמדים

א

לשון הדיבור והכתב נעזרת, כנודע, בדברי משל
 ופתגמים על דרך חרוז או שווה-חרוז, שהוא מסייע לשיפורם,
 כשם שהוא מסייע לזכירתם. בין החריזות האלה בולטות
 המימרות, העשויות בתכלית הקיצור — כל עצמן שתי מלים
 בלבד, ולכל המרובה מצטרפות להן שתי מלות-סיוע קטנות.
 הרי לפנינו מימרות, כגון: פלוני אלמוני, תאנייה
 ואנייה, טעמו פגמו, בשפה רפה, נערים נעורים,
 וכן: רוב מניין ורוב בניין, אין בנים בלא סימנים,
 ובארמית שנשתגרה בפינו: בוקי-סריקי, כולי האי

ואולי, אי אגרא לא פגרא, האי די שנא להאי
פרד שנא (והנכון בהפך הסדר), בוקיון ומוקיון
וכיוצא באלה. אלו דוגמאות מדורות קדמונים, וניתן להוסיף
עליהן מדורות אחרים, כגון: זה חומס וזה רומס (וראה
רישומו גם בשירת ימי הביניים לעניין החורבן וצער הגלויות,
גם בפי נחן נטע הנובר על חבלי שנת ת"ח, ואף בימינו,
וכן, למשל, יוחנן טברסקי: "נערכים ביקטרינוסדאב
פוגרומים... חומסים ורומסים, מפריחים נוצות"), כשם
שניתן להוסיף מדורות אחרונים: אין יופי בלי דופי, אין
רגע בלי פגעו, וכיוצא באלה.

עד כמה דרך הצמדים חביבה, נוכל ללמוד מאלפי
דוגמאות הזרויות ברחבי ספרותנו ודיינו עתה בציון, כי הוא
דרך מצוי, לא בלבד בשירה אלא גם בפרוזה, וראה ח"ג
ביאליק בסיפוריו: כריכה נשיקה ריקה, כל תקלה
וקלקלה, הפשטידה העזובה העלובה, בקול שריקה
וחריקה, שרפה מגפה חולירע, זרוק פרוק – פרוק
זרוק, לשון שטופה ורדופה, שתי מכות לחי להבת
להבת, דחיל וזחיל, וכדומה. עד כמה הנטייה הזאת
חיה וקיימת גם בלשוננו עתה, נלמד מתוך קצת דוגמאות
קרובות ביותר של סופר בן ימינו, הוא א' שטיינמן, וכן:
"עקיצה דקה נוגה וענוגה כלפי אישים נודעים" (אחרי
מות אמת אמור"), "מפני צבועים שקלקלו אין לגנות את כל
הסוג והחוג" (געגועים על יפֿה־רוח"), "לכתוב ספר
התואר והטוהר לתולדות אנשי השם בישראל" (עלים

על פי רמי הלוי: "אין רגע בלי נגע" – מ"מ.

נושרים"). הרבה דשו בסמיכות שבין הגאון והשגעון
 ("לפנים מן השורה"), "אדם נלחם... עם מויקים... שאפילו אין
 הוא יודע לפרשם בשמם, הוא חש לחצם ומחצם עליהם
 ("דין קונניה כדין יב"). "כל העטישות השיהוקים
 והפיהוקים והשיעולים והצחוקים" (שם), "היושב באולם
 שומע לחש רחש רק בשכנותו הקרובה" (שם), "הן לזה
 שיגיד את רוחו, תן לו חופש תן לו נופש, תן לו
 עצמאות" ("אל הערפל אשר שם"), "אך מה חג נוצר סמלים
 של חטף ולטף" ("תרבות של חול המועד"), "כל סרעף
 בן שרף... חוקר ודוקר ונוקר בך" ("בין האדם
 העליון לאדם התחתון"), "כאדק בלבד אנו מוצאים כל מיני
 קשקושים וקשקשים... זיזים וטריזים" (שם),
 "אלכסנדר אוכל ואלכסנדר שותה, אלכסנדר שוכב, רוכב
 מנצח, מתארח ומתבדח" ("שבחי צדיקים או מעשה
 באלכסנדר ודיוגנס").

המבקש לעמוד על טיבה וכוחה של נטייה זו לצמדים
 סמוכים, יבדוק בפתגמים, שהם במקורם ארוכים יותר, אך
 נשתגרו בדיבור ובכתב בקיצורם, והרי שתי דוגמאות קטנות
 לכך. הדוגמה האחת: "נפישין בני ביתא נפישין ארחי ופרחי".
 לאמר: כשמרובים בני הבית מרובים האורחים ועוברי הדרך
 (ידוקס מתרגם כחריזה: איילענדע אונד וויילענדע
 געסטעט), ואנו מסתייעם בשתי התיבות האחרונות, "ארחי
 פרחי" כביטוי שגור, ובדור אחרון גם במטבע עברי: אורח
 פורח, אורחים פורחים. דוגמה אחרת: "אנא לא תילק
 ידענא ולא בילק ידענא", כלומר: איני יודע לא חילק (נ"א:

חלק) ולא בילק (נ"א: בלק), ואנו נעזרים בביטוי "חילק בילק" ונעזרים בו כדרך גיוון בולט יותר לעניין פלוני אלמוני, כפי המצוי בלשונות אחרות, כגון הגרמנית, המדברת על Hinz und Kunz או Meier und Müller, הפולנית המדברת על Wicek i Wacek, ובייחוד האידית המדברת על "יוקיש און פֿיבֿיש" או על "בערל און שמערל" או "מאיר'ל און שניאור'ל" וכדומה.

ב

ואם נבקש לידע, כיצד נולדות מימרות כאלו וניטעות בלשון, נעיין בדוגמאות משירי ח"נ ביאליק, שחיבתם והתפשטותם השגירו את המימרות בפנינו. והרי דוגמה העשויה כדרך חילק-בילק, שמשוררנו השתמש בה — ראה למשל בשירי הילדים שלו: "חלק בלק / חברי נערים / צאו לפשוט על הפגרים" ("חיבוט ערבה") אבל הוא ביקש לו מקבילה מקראית כדרך שכתב שם ברציפות: "חלק בלק אלדד מידד" ("קטינא כל בו"), ובייחוד כדרך שהקדים וכתב בשיר נודע, שבו נעזר גם בצמד השמות "מִלְלִי גִלְלִי", גם בצמד השמות "מִפִּים וְחִפִּים". צמד-המלים הראשון מקורו בספר נחמיה (יב לה-לו). "ימבני הכהנים בחצוצרות זכריה... ואחיו שמעיה ועזראל מללי גללי... חנני בכלי שיר דויד איש האלהים"; צמד מלים אחרון מקורו בספר בראשית (כו כא): ובני בנימין מפִּים וחפִּים" אמנם, המשיר מסתייע בשני צמדי שמות אלה כשמות מנגנים; צמד ראשון כרוח המקרא וצמד אחרון משום חרוז, והוא משתמש בהם בשירו ("למנצח

על המחולות" כפזמון חוזר לו, לאמור: "מִפִּים וּחִפִּים
 הכו בְּתִפִּים! / מִפִּי גִּלְגִּי, חֲלִיל אֶל פִּיכֶם! / נִסְרו
 כְּנֹרוֹת מִתֵּרֵיכֶם הַמִּכְפִּים / קוֹל אוֹמֵר: חֲזֹק! יִבּוֹא הַשֵּׁד
 בְּאַבְיֶכֶם". לַעֲנִיין הַשִּׁמּוֹשׁ בְּצִמְד "מִפִּים וּחִפִּים" אַעִיר עַל מִי
 שֶׁהִשְׁתַּמֵּשׁ בּוֹ לַפְּנֵי הַמְּשׁוֹרֵר וְעַל מִי שֶׁהִשְׁתַּמֵּשׁ בּוֹ לְאַחֲרָיו
 בַּהוֹרָאָה שֶׁל "פְּלוֹנִי אֶלְמוֹנִי". לַפְּנֵיו – שְׁלֵמָה בִּנְפִיד הַכּוֹתֵב:
 "מִפִּים וּחִפִּים / נִרְפִּים הֵמָּה נִרְפִּים / אוֹכְלִים וְחוֹגְגִים
 בְּמַחְלוֹת וְתִפִּים (מֵהַדוֹרֵת חַיִּים שִׁירְמָן, קִיבֹץ עַל יַד ד' וִי"ד,
 עֵמ' נ"ד). לְאַחֲרָיו – קוֹפֵל שׁוֹוֹאֵרֶץ הַכּוֹתֵב: הָעֲנִיִּינִים
 אֵינֶם יְכוּלִים לַחְכוֹת, גַּם לֹא הַפֶּאֲרָטִיקוֹלָאֲרִיִּים, הָאִישִׁיִּים,
 הַנוֹגְעִים לַחַיִּי־שָׁעָה, גַּם לֹא שְׁאֵלוֹת שֶׁל אוֹדֵי חֲמוּדֵי וְצִרוֹת
 שֶׁל מִפִּים וּחִפִּים" (הַפּוֹעַל הַצַּעִיר, שְׁנָה מ"ד, גִּל' 16).
 וְלַעֲנִיין הַשִּׁמּוֹשׁ בְּצִמְד "מִלְּלִי גִלְגִּי", הֵרִי בִּיאֲלִיק מִשְׁתַּמֵּשׁ
 בּוֹ, בְּמֵאֲמָרוֹ עַל הַרְחַבַּת הַלְשׁוֹן, כִּהְגִּדְרָה לִסְתֵּם פְּלוֹנִי אֶלְמוֹנִי:
 "הַמּוֹסֵר הַיּוֹצֵא לָנוּ מִזֶּה, הוּא, רֵאשִׁית, שְׁלֹא כָל מִלֵּי וּגִלְגִּי
 רִשָּׁאִים לְהַרְחִיב" ("חֲבֵלִי לִשׁוֹן"), וַאֲעִיר עַל מִי שֶׁהִשְׁתַּמֵּשׁ
 בְּכֵךְ לַפְּנֵיו וְלְאַחֲרָיו. לַפְּנֵיו – שְׁלֵמָה מִנְדֵּל קֶרֶן, בִּשְׁרִיר הַנִּקְרָא
 "מִלְּלִי וּגִלְגִּי", שֶׁבּוֹ יִסּוּפֵר בְּעֲנִיִּין מִלְּלִי הַמְּשׁוֹרֵר, הַיּוֹשֵׁב בַּחֲדָרוֹ
 וּמִלְקֵט חֲרוּזִים וּמִזִּיעַ, וּבִאֲחֻרֹּנָה הוּא רוֹאֵה מֵאֲחֻרָיו אֶת גִּלְגִּי
 רָעָהוּ, וְגוֹעֵר בּוֹ: "אֲכֹרִי! אֵל תִּשְׁתַּדֵּל לְרֹאוֹת אֶת חֲבֵרְךָ /
 בְּשַׁעַת קִלְקֻלָּתוֹ" (שִׁירֵי שִׁפְת עֵבֶר, עֵמ' 18–19). לְאַחֲרָיו –
 יִשְׂרָאֵל כֹּהֵן, וְדַאי בְּרִישׁוֹם שִׁירָו שֶׁל בִּיאֲלִיק, נִסָּה לַעֲשׂוֹת
 אֶת שְׁנֵי שְׁמוֹת־הָעֵצִים כְּפַעֲלִים, וְכֵן יֹאמֵר בְּעֲנִיִּין סִיעָה אַחַת
 "הִיא מִלְּלָה וְגִלְגִּלָּה וְקִלְלָה וְחִלְלָה" (הַפּוֹעַל הַצַּעִיר,
 שְׁנָה מ"ב, גִּל' 49).

והרי דוגמה וגם היא בשירו של ביאליק ("כתשובתי").
 שנאמר בו: "שוב לפני: זקנה בלה / אורגה טורגה
 פוזמקאות / פיה מלא אלה קללה / ושפתיה תמיד
 נעות". החריזה הזאת (אלה קללה) לידתה מתוך צירופם
 של שני כתובים; הכתוב האחד הוא בתהלים (י ז). "אָלָה
 פִּיהוּ מִלֵּא וּמִרְמוֹת וּתְךָ"; הכתוב האחר הוא בירמיה (מב
 יח): "והייתם לאלה ולשמה ולקללה ולחרפה". הנטייה
 לחריזה ניכרת מתות השוואה לכתוב אחר בירמיה (כט יח):
 "ונתתים... לאלה ולשמה ולשךקה ולחרפה". ואמנם, זוהי
 חריזה מצויה בשירתנו, וראה, למשל, שי"ר במחזה "שארית
 יהודה", שנאמר בו: "אטמתי אוזן לחרפות עמי ולאלתם /
 ברכתם ריחקתי מני, אהבתי קללתם", כשם שהיא מצויה
 בסמיכות קרובה, וכן, למשל, אברהם מאפו: "ועליך חלל
 רשע, עוכר ישראל יביא ד' את כל האלות והקללות
 אשר ארוך ואשר קילוך רבני המחזות" (עיט צבוע,
 מהדורת "דביר", עמ' ת"נ). וכן מנדלי בעניין נעל אשר
 "נשאה הרוח — השמיע בבלי קולו באלה וקללה"
 ("האבות והבנים" מהדורת "דביר", עמ' לח). וכן קונסטנטין
 אבא שפירא הכותב בשירו לאמור: "האלה והקללה
 צעדי ספרו" ("מנעורי גידלתי חידת בת עמי"). אך יש
 ידיים לשער, כי הביטוי נתפשט בדור האחרון בשל שירו
 של ביאליק.

ולא עוד, אלא שניתן מקום לגיוונה של המימרה
 החרוזת הזאת, וביאליק עצמו משנה במקצת את רישומו

של הכתוב בתארו את בית הנפרעים בעיר ההרגה לאמור:
„והבית? מלא יללה, בכי ונאקת פרא“. השינוי: אָ לָה
מָ לָא — מָ לָא אָ לָה — מָ לָא יָ לָה, שהוא שינוי קטן
בצורה ושינוי גדול בחוכן, אתה מוצאו גם לפני ביאליק וגם
לאחריו. לפניו — מיכ“ל כותב בשירו: „פתאום מלא פיהו
הילל הסצר“ (אהבה עזובה), לאמור, הכתיב הנזכר
בתהלים (יז), „אלה פיהו מלא“, הוטל בו שינוי:
אלה — הילל, במובנה של יללה. ואחריו — ש' בן-ציון
כותב על אשה שאינה נזהרת בלשונה ואומר בה: „ועל כן
אלה ויללה מלא פיה, אם אשה בעלת פה“ (כתביו,
מהדורת דביר, עמ' ק'). ובאחרונה ראה רישונה של
החריזה: אלה — יללה — קללה, בצמד של פעלים, והוא בתרגומו
של שמשון מלצר (לשירו של ישעיהו שפיגל: „מצא הן
ימצאו אך רוח בלבד / רק הרוח בלבד תִּבְלֵל תִּקְלֵל“.